

URBANO-GEOGRAFSKA PREOBRAZBA ZADRA

etape razvoja i demografske promjene nakon II. svjetskog rata do 1991. godine

DAMIR MAGAŠ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 911.37(497.5 Zadar)"20"

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Primljeno
:1994-09-26
Received

Na hrvatskoj obali Jadrana, grad Zadar, vraćen nakon razdoblja talijanske uprave između I. i II. svjetskog rata matici domovini, doživljava spontan i uglavnom slabo organiziran prostorni razvoj. Pregled etapa razvoja i demografske promjene iza II. svjetskog rata do 1991. godine, prvi su dio sveobuhvatnog proučavanja urbanog razvoja ovog grada koje je započeo autor. Na geografski značajnom i vitalnom dijelu hrvatske države s važnom funkcijom povezivanja Južne s ostalim dijelovima Hrvatske, Zadar je nakon brisanja talijanske granice oko grada doživio najprije usporen a zatim nagao prostorni i demografski razvoj. On se ublažava tek u posljednjem desetljeću, premda ostaje najizrazitiji među većim gradovima Hrvatske. Analiza pojedinih demografskih pokazatelja po dijelovima grada i prigradskih zona ukazuje na naglašene razlike, brojne probleme i posljedice. One najčešće proizlaze iz neujednačenog i nedovoljno planiranog prostornog i demografskog razvoja pojedinih dijelova urbanog organizma, te nekvalitetne provedbe prostorno-planskih dokumenata.

1. Opća obilježja razvoja Zadra prije II. svjetskog rata

Zadar je prastaro gradsko središte istočne jadranske obale. Prirodno i zemljopisno povoljno položen, koristeći izuzetan smještaj na prostranom poluotoku, razvijao se tisućljećima kao važno pomorsko i trgovačko središte oko kojeg su se prelamali politički interesi različitih država. Njegov prostorni i gospodarski razvoj najčešće je bio u funkciji povezanosti s užim i širim primorjem, zaobaljem i otocima koji mu prirodno gravitiraju. Društvene okolnosti razvoja sve do kraja 19. stoljeća ipak nisu poticale razvoj grada izvan Poluotoka, na kojem je opstajao liburnski, rimski i srednjovjekovni Zadar, te on stoljećima ne mijenja

bitno svoju površinu niti se brojem stanovnika ističe među drugim središtima hrvatske obale Jadrana.

Tek druga polovica 19. st. postupno označava novu prostornu ekspanziju grada. Prve veće stambene zgrade na Brodarici i Voštarnici podignute su u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća (od 1877. godine). Taj dio grada postaje industrijskom četvrti (parni mlin 1882., tvornica likera "Vlahov" 1882., tvornica likera "Luxardo", danas "Maraska", 1914., tvornica voštanih svijeća). U predjelu Ravnice, prema Kolovarama, godine 1885., započela je s radom nova velika pokrajinska bolnica. Današnja "riva", Obala kralja Petra Krešimira IV., nastaje rušenjem zidina i bastiona prema Zadarskom kanalu i nasipavanjem do nekadašnje pumpurele, što je bilo gotovo do 1874. godine. Do početka 20. st. izgrađeno je na njoj 18 velikih zgrada, mahom četverokatnica, voluminoznih, s visokim prizemljima, ugostiteljskim objektima i novim brodskim pristaništem (1901. godine). Proširen je i izmijenjen najzapadniji dio poluotoka oko bivšeg kaštela na ulazu u luku. Ovako znatno proširen poluotok, te prostorno širenje grada Arbanasima i dijelovima na Brodarici i Voštarnici, prvi su nagovještani bržeg razvoja grada koji je trebao uslijediti u prvoj polovici 20. stoljeća. Cijelo to vrijeme proučava se i traži izgradnja željezničkog kolodvora u Jazinama.

Prvi svjetski rat i političke prilike nakon njega sputavaju daljnji razvoj Zadra. Italija, kojoj je 1902. g. prepušten, isforsirano postiže ipak određene rezultate (most preko luke koji je fizički povezao Poluotok s Voštarnicom, izgradnja dijelova grada na Voštarnici i na istočnom ulazu u grad - "Relja"). Gradi se tvornica mreža na Voštarnici, a stara hrvatska preparandija u Arbanasima postaje tvornica duhana. Na prostoru Brodarice, prema Puntamici, niče veći broj ekskluzivnih vila, okruženih parkovima. Nasut je sjeverozapadni dio obale Poluotoka, gdje se podižu četiri nova betonska objekta, prilično diletantski koncipirana, a intezivno se uređuju i gradske prometnice.

Regulacijski plan Zadra iz 1939. godine¹ prvi je koji tretira cio prostor Poluotoka. Osnovne ideje sankcioniranja preguste izgradnje centra na Poluotoku i asanacije Varoša i nekih drugih dijelova grada, pa makar i formalno, jer su se ograničavale na vanjske fasade i izgled, a ne na stvarno rješavanje nehigijenskih četvrti, nisu ostvarene zbog početka II. svjetskog rata. Prostorno gledajući, Zadar se i u međuratnom razdoblju nastavio širiti. Gradnja je na žalost bila pod velikim utjecajem fašističke doktrine, pa objekti izgrađeni u tom periodu, uz rijetke izuzetke (npr. današnji Dom zdravlja na Kolovarama) imaju uglavnom sumnjivu ambijentalnu i arhitektonsku vrijednost.

Za vrijeme II. svjetskog rata Zadar doživljava veliki broj bombardiranja, čime je gotovo srušen sa zemljom. Bogati fundus zgrada, upravnih i drugih važnih ustanova, industrijskih pogona, lučkih postrojenja, most itd., nestaju. Grad gubi administrativno i privredno značenje, a iz njegovih se ruševina postupno, često neadekvatno, ali ipak ustrajno, diže novi, današnji Zadar. Ovaj rad ima glavni cilj obraditi njegovu urbanu preobrazbu nakon II. svjetskog rata u smislu fizičkoga, urbano-geografskog širenja.

¹ Natječaj za regulacionu osnovu grada Zadra, Zadar 1953, 41.

2. Osnovne etape u procesu urbane preobrazbe u razdoblju 1944.-1991.

a) Razdoblje 1944.-1953.

Prvu fazu prostornog razvoja Zadra nakon katastrofalnog razaranja u II. svjetskom ratu obilježava pokušaj brze obnove grada, kako njegovih stambenih objekata tako i privrednih, kulturnih i infrastrukturnih.² Tada se nije moglo niti razmišljati o prostornom širenju grada u smislu fizičkog rasta i izgradnje novih četvrti. Bitno je bilo osloboditi ga od ruševina, obnoviti malobrojne pogone i očuvanje zgrade, osposobiti ga za normalan život kako bi mogao preuzeti funkciju središta svoje regije. Prvo veliko raščišćavanje ulica i ruševina započelo je 19. prosinca 1944. godine uz sudjelovanje oko 2000 dobrovoljaca i 80 zaprežnih kola. Tada je sve bilo usredotočeno na spašavanje arhivskog i spomeničkog materijala (knjige, arhivalije, umjetnina, dragocjenosti itd.) i na suzbijanje i onemogućavanje učestalih pljački. Među tvornicama prva je osposobljena za rad Tvornica duhana u Arbanasima. U sljedećoj godini, 1945. od industrijskih pogona osposobljeni su: tvornica "Farmakokemija" (lijekovi, sapun), "Vlahov" (likeri), Tvornica mreža i Tiskara. Naseljavanje Poluotoka započinje polovicom 1945. godine, kada se nastoji normalizirati i vodoopskrba. Nakon 25 godina otvara se ponovno, uz talijansku, i hrvatska realna gimnazija, također i učiteljska škola, a započeli su s radom Kotarski sud, Hrvatsko narodno kazalište, Pomorsko poglavarstvo, Arheološki muzej i druge ustanove.

Sljedeće, 1946. godine započela je raditi Tvornica tjestenine "Jadranka", a raščišćavaju se i ruševine na mjestu bivše tvornice "Scoda", gdje otpočinje izgradnja nove tvornice ribljeg brašna i biljnog ulja. Također je obnovljeno djelovanje glazbene škole, gradske filharmonije, gradske glazbe, otvorena je gradska (narodna) čitaonica, a započelo je s radom i nekoliko kulturno-umjetničkih društava. Obnavlja se i *Narodni list*, glasilo s najdužom tradicijom u jugoistočnoj Europi (izlazi od 1862.).

Ponovno jačaju prometne veze s ostalim krajevima Primorja, naročito parobrodarske. Cestovni promet je još uvijek neorganiziran. Poduzeće gradskog vodovoda obnovljeno je početkom 1946. godine. Također i cio prostor regije, premda znatno stradao u ratu, postupno se obnavlja i prihvaća Zadar kao svoje prirodno sjedište. Zadar iste godine dobija i svoj prvi poslijeratni regulacijski plan. Osnova koja je obuhvatila prostor od Puntamike do uvale Bregdetti trebala je dati ključne intencije obnove grada, usmjeriti glavne infrastrukturne pravce, dati ideje zoniranja izgradnje i obrazložiti način izgradnje.

b) Razdoblje 1953.-1961.

Druga faza prostornog razvoja Zadra nakon rata obilježena je raspisivanjem "Natječaja za regulacionu osnovu grada Zadra" iz 1953. godine. Prvi put nedvosmisleno se radi na bržem i kvalitetnijem rastu grada. Nastoji se stručno i znanstveno sugerirati daljnji razvoj naročito predloženim "urbanističko-ekonomskim" smjernicama. Kroz funkciju grada, kulturno-prosvjetnu, administrativnu, turističku, industrijsku, trgovačku, obrtničku i prometnu, uz

² Podaci za 1945. i 1946. godinu preuzeti iz rada Vjekoslav MAŠTROVIĆ, *Spomendani grada Zadra*, Zadar 1946.

poznavanje prostornih mogućnosti, nastoji se doći do početne namjene površine i trasa glavnih prometnih koridora. Industrijsko-lučka zona smješta se u zoni Gaženice, između Arbanasa i Bibinja, sugerira se buduća trasa jadranske obalne ceste i željezničke pruge, dok je predložena koncepcija zračne luke u Diklu kasnije napuštena. Ipak ovim natječajem još uvijek se najveća pozornost posvećuje sanaciji i budućoj izgradnji samog Poluotoka. O novom Zadru, izvan zidina, manje se tada razmišljalo jer se nije predviđao njegov brz razvoj, što je dovelo kasnije i danas do ozbiljnih problema u daljnjem prostornom razvoju. Definirane su potrebe i zahtjevi u svezi s javnim, društvenim i stambenim objektima na Poluotoku. Do danas su oni uglavnom i ispunjeni uz izuzetak robne kuće, raznih športskih objekata, kazališta i koncertne dvorane. Nagrađeni su bili radovi Kalođer i suradnika, Milića i Kollenza i suradnika te Urbanistički institut NRH.³ Na osnovi nagrađenih radova razrađen je direktivni regulacijski plan za obnovu Poluotoka. "Taj regulacioni plan u glavnim linijama dobro rješava problem valorizacije staroga i karakterističnoga: poštuje se antikna mreža ulica, ne uklanjaju se zidine, Obala maršala Tita (danas kralja P. Krešimira IV., op.p.) čuva svoj karakter, ali rješavanje urbanih detalja prepušteno je individualnom projektiranju - a individualno projektiranje započeto je i prije regulacionog plana... Do danas (1958. g. op. p.) možemo u Zadru nabrojiti više projekata, koji su zahvatili u historijske ambijente i direktno spomenike arheološke i umjetničke vrijednosti".⁴ Ova ocjena vrijedi i do danas i može se istaknuti da osnovna, jedinstvena urbanistička koncepcija prostorne obnove Poluotoka, bez obzira na kvalitetu pristiglih radova, nije niti do danas usaglašena i provedena. Nije došlo do izradbe provedbenog plana izgradnje Poluotoka. Izgradnja je započela pojedinačnim, spontanijim objektima, urbanistički neujednačenim i često ambijentalno neprihvatljivima. Tom praksom se na žalost neko vrijeme nastavilo, pa u pogledu urbanistike, mora se istaknuti, bilo je uz uspješnu gradnju i vrlo mnogo propusta. Urgentna i neophodna arheološka istraživanja usporavala su (a i danas je ponekad tako) izgradnju Poluotoka, a pojedina rješenja izvedena su diletantski, nekvalitetno i stihijski.

Postupnim, ponekad i neopravdano smjelim, uklanjanjem ruševina i oštećenih zgrada dobija se nova slika grada. Unutar Poluotoka nastaju goleme prostorne praznine ispunjene mjestimično samo velikim gomilama otpadnog materijala. Tek sad kada je na brzinu uništen dobar dio građevinskog fundusa, koji se mogao obnoviti (npr. zgrada teatra, zgrada Hrvatske čitaonice i dr.), uočeno je da je potrebija i korisnija restauracija raznih objekata za koje to u "prvi mah nije bilo vjerojatno", pa je regulacijskom osnovom najprije bilo predviđeno njihovo rušenje.⁵ Stvarne su potrebe nametnule obnovu ovih zgrada, te se na sreću nije nastavilo s tom nedopustivom, očigledno politički nametnutom i za razvoj grada krajnje štetnom praksom. Također, u to vrijeme neposredno nakon rata, s obzirom na nedostatak prijevoznog parka, a i s obzirom na već tada postojeće koncepcije oko budućeg organiziranja Jazina u središnju zonu grada (!), dolazi do intenzivnog

³ Opširnije vidi u radu *Natječaj za regulacionu osnovu grada Zadra*, Zadar 1953.

⁴ Ivo PETRICIOLI, "Marginalije uz obnovu Zadra", *Urbs*, Split 1958, 91. Također o tom osjetljivom pitanju graditeljstva i urbanistike u poslijeratnom Zadru vidi: Grgo GAMULIN, "U betonu i kamenu", *Arhitektura u regiji*, Zagreb 1967, 45.

⁵ *Natječaj za regulacionu osnovu grada Zadra*, Zadar 1953, 41. i 42.

nasipavanja dna uvale Jazine i drugih dijelova uz more otpadnim materijalom. S tim u svezi J. Seissl naglašava otvaranje osjetljivog pitanja odnosa grada na poluotoku i kopnu.⁶ Tek odlukom ocjenjivačkog suda, kojom je spriječeno daljnje nasipavanje uvale, ostavlja se dnu uvale Jazine "status quo" kako ga i danas zatičemo. Također je, dobrim dijelom, zaustavljeno zatrpavanje i drugih uvalica na potezu Jazine - Puntamika.⁷

Godine 1947. grad ponovno dobija normalnu opskrbu električnom energijom iz lokalne električne centrale, a 1948. pušten je u rad dalekovod Lozovac - Zadar. To je omogućilo i normalizaciju vodoopskrbe stanovništva grada pomoću električnih crpki na izvorištu Bokanjac.

Dok se, znači, na Poluotoku sve svodi na čišćenje, zaštitu, sanaciju i rekonstrukciju, pa je npr. prva stambena zgrada novogradnja izgrađena tek 1953. godine, na ostalim dijelovima grada prve novogradnje niču nešto ranije, oko 1950. godine, nakon što je izvršena sanacija oštećenih zgrada. Godine 1950. započela je s radom i tvornica "Vlado Bagat".

Ipak niti bitno sužena očekivanja o brzom obnovi i znatnom privrednom i kulturnom razvoju te demografskom oživljavanju u smislu dostizanja nekadašnje veličine i značenja, ne ispunjavaju se u ovom razdoblju. Sve novopokrenute akcije, premda od izvanredno velikog značenja, uz izuzeće diletantskih grešaka i onih iz neznanja i oskudice, jedva da su pokrivale potrebe razrušenog grada. One su ipak bile ona prva inicijativa daljnjeg razvoja grada koji tada još nije imao vlastite snage za zahuktaliji uspon. O tome svjedoči i tada razmjerno spor demografski rast.

Zadar, 9 godina nakon pripojenja domovini, ima tek 16.146 stanovnika.⁸ Veliki planovi, kao na primjer solidna i brza urbanistička obnova i rekonstrukcija, željeznička veza sa zaleđem, zračna luka, industrijsko-lučka zona, most preko luke i dr. ostali su u tom razdoblju neostvareni i njihova realizacija odgođena je za sljedeća razdoblja. Ipak, ušli su putem "Natječaja za regulacionu osnovu grada Zadra" kao i niz drugih važnih objekata i institucija, posebice na Poluotoku, u sve društvene planove razvoja grada, tako i one urbanističke. Spomenuti natječaj otvorio je prvi put nakon rata mogućnosti kompleksnom prostornom planiranju na razini gradske jezgre, a bio je izraz težnji svih naprednih snaga grada, a i onih izvan njega, da se prevladaju teškoće razvoja, da se sačuvaju kulturne i historijske vrednote baštine od propadanja i izgradi novi, ljepši Poluotok. Time je otvoreno i novo razdoblje razvoja Zadra, koje je trajalo od donošenja spomenutog natječaja 1953. godine do 1961. kada je priključenje na priobalnu magistralu označilo nove impulse prometnog povezivanja s drugim središtima, a time i kvalitetniji prostorni razvoj.

⁶ Josip SEISSL, "Urbanistički lik i problemi rekonstrukcije grada Zadra", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 1/1954. Zadar 1954, 32.

⁷ Pitanje zatrpavanja uvale Jazine i drugih uvalica predmet je i rada grupe autora "Zatrpavanje i blokada gradske luke Zadar", *Zadarska revija*, 4, 1970, 387-396, jer je kasnije, godine 1968, opet izvršeno djelomično zatrpavanje luke prilikom uređivanja Branimirove obale.

⁸ Podaci o pučanstvu u ovom radu, ako nije drukčije naznačeno, crpeni su iz službenih statističkih publikacija, ponajviše iz *Statističkog godišnjaka SFRJ*, te knjiga popisa u razdoblju 1948-1991.

Međutim, razdoblje između 1953. i 1961. godine obilježava određen zamah u obnovi prosvjetne, kulturne, turističke i industrijske funkcije grada. Godine 1954. osnovan je u Zadru Institut HAZU (tada JAZU) s ciljem da postane središte znanstvenih istraživanja na našem Primorju, posebno na području zadarske regije, koristeći se obiljem materijala postojećih knjižnica, arhiva, muzeja itd. Sljedeće, 1955. godine osnovan je i Filozofski fakultet, tada najviša školska ustanova na našem Jadranu, a u razdoblju 1954.-1960. djelovao je i Institut za historijske nauke.

Decentralizacijom tadašnje trgovačke mornarice, uz već postojeće lokalno brodersko poduzeće "Zadar", osnovano je 1951. godine, započinje od 1955. godine brz razvoj tankerske plovidbe s centrom u Zadru, koja je među našim broderskim poduzećima zabilježila najpropulzivniji razvoj i odnedavna izbila na prvo mjesto po tonaži brodovlja. Time je započela nova prometno-pomorska afirmacija grada koja je znatno neposrednije djelovala i na prostorne mogućnosti njegova razvoja. U okviru prometnog povezivanja, ovo razdoblje je obilježeno nastojanjem za što bržim povezivanjem na željezničku mrežu zemlje, za izgradnjom jadranske obalne ceste i luke u Gaženicama, od čega se uspijeva realizirati samo jadranska obalna cesta na potezu Rijeka - Zadar.

U svrhu razvoja turizma, u prethodnom razdoblju započeta obnova i uređenje hotela i kupališta te sanacija kulturnih, vjerskih i muzejskih objekata oštećenih bombardiranjem, nastavljena je. Godine 1953. grad je raspolagao s 4 hotela B kategorije s ukupno 350 kreveta. Vršene su intenzivne pripreme izgradnje turističke zone na Boriku i krajem ovog razdoblja ostvaruju se prvi građevinski radovi.

Na današnjem predjelu Višnjik izgrađena je u periodu 1953.-1956. nova tvornica elektronskih aparata, šivaćih strojeva i plinskih armatura, metalnih i drugih proizvoda "Vlado Bagat", koja je označila novu kvalitetu daljnjeg industrijskog razvoja grada. Međutim, tada u prostoru nije dovoljno dalekovidno uočen nedostatak infrastrukture, tj. planiranje njene lokacije nije pratilo planove željezničkog povezivanja, izgradnje lučko-industrijske zone, pa se danas tvornica nalazi okružena stambenim četvrtima bez mogućnosti znatnijeg proširivanja.

Stalno povećanje broja radnih mjesta uvjetuje i znatne potrebe za stambenim fondom. Zapčinje nešto življa, ali dosta neujednačena i slabo koncipirana, stambena izgradnja na Poluotoku, na Voštarnici i na Brodarici. Početkom ovog razdoblja (1954. g.) na užem području grada bilo je ukupno svega 3.303 izgrađenih i obnovljenih stanova,⁹ što je bilo tek oko 44% prijeratnog stambenog fonda. Godine 1961. bilo je, međutim, 4.749 stanova ili 63,3% prijeratnog stambenog fonda.¹⁰ Relativno spora obnova i izgradnja stanova znatno je ubrzana tek u narednim razdobljima.

c) Razdoblje 1961.-1971.

Dolaskom jadranske obalne ceste u Zadar naglašavaju se daljnje mogućnosti njegova prostorna razvoja. Povezivanje s gradovima sjevernog

⁹ *Zadar 1944-1954, Spomen knjiga*, 72.

¹⁰ Podaci o stanovima u ovom radu preuzeti su iz *Statističkih godišnjaka SFRJ* (1958-1990), ako nije drukčije naznačeno, te iz podataka statističkih popisa pučanstva 1948-1991.

Jadrana, naročito s Rijekom, a kasnije i s ostalim centrima južnog Hrvatskog primorja, uvjetovalo je snažan zamah turizma, industrije i prometa ("Tankerska plovidba", "Autotransport", "Borik", "Turisthotel", različiti industrijski pogoni, servisi, "Marina", itd.).

Prostorni razvoj sada je usmjeren na čitav areal okolice grada. Nužna obnova je najvećim dijelom završena, a 1962. godine izgrađen je novi gradski pješački most koji je spojio gradske četvrti Poluotoka i Voštarnice i ubrzao intenzivniju i kvalitetniju stambenu izgradnju na Voštarnici.¹¹ Prostor Borika doživljava postupnu izgradnju hotela i kampova, a cijela zona između centra i Borika pravi "boom" privatne izgradnje obiteljskih kuća. Uz tadašnje remontno brodogradilište oblikuje se postupno lokacija yachting marine, koja postaje ishodište nautičkih ruta za velik dio naše jadranske obale.

Demografski razvoj je spontan i ubrzan, planovi prostornog razvoja, s obzirom na neprilagođen administrativni i birokratski aparat, ne uspijevaju pratiti potrebe, te dolazi do početka brze, često divlje i stihijske privatne izgradnje u predjelima Stanovi, Smiljevac, Arbanasi, Brodarica, Borik, Diklo, Bibinje i Višnjik. Tada je trebalo inicirati, odrediti i trasirati glavne infrastrukturne koridore (prometnice, kanalizaciju, vodovode, elektr. energiju, PTT instalacije i sl.), što je, međutim, izostalo. Grad odjednom postaje okružen tisućama obiteljskih kuća, čije vlasnike, uglavnom doseljene radnike zadarske privrede, obilježava vrlo šarolika sociodemografska struktura. Nezaustavljiva i nedovoljno kontrolirana izgradnja postaje veliki problem daljnjeg prostornog razvoja, odnosno njegova najizrazitija manifestacija. Broj stanova je u ovome razdoblju povećan više od 2,5 puta, s 4.749 (1961.) na 11.058 (1971.). Prijeratni stambeni fond dostignut je tek 1966. godine (7.719 stanova), tj. 22 godine nakon pripojenja domovini.

Industrijski razvoj prati povećanje svih kapaciteta i broja zaposlenih kao i izgradnja novih pogona u sklopu postojećih tvornica (industrija tekstila i mreža, "Bagat", "Adria", "Vinilplastika", "Maraska - Vinarija", Tvornica kože i dr.). Također, s obzirom na jačanje tankerske flote dolazi do nabave novog doka za remontno brodogradilište u gradskoj luci, čime je do krajnosti saturiran akvatorij uvale Vrulje.

U ovom razdoblju, godine 1967. dolazi i do konačnog završetka izgradnje željezničkog spoja Knin - Zadar, čime je prostor čitave sjeverne Dalmacije uključen suvremenom vezom na željeznički sustav zemlje. Prate ga izgradnja ranžirnog kolodvora u Bibinjama, industrijskih kolosjeka u prostoru Gaženica i putničkih kolodvora u Zadru i Bibinjama. Željeznička pruga potiče izgradnju lučkih kapaciteta kao i planove za izgradnju industrijskih postrojenja uz njih. Time se cio prostor Bibinja neposredno uključuje u gradsko tkivo, a njegova stambena ekspanzija prema Gaženicama inicira nove probleme prostornog planiranja u industrijsko-lučkoj zoni. Godine 1969. puštena je u promet i međunarodna zračna luka "Zadar" u Donjem Zemniku, što je otvorilo nove perspektive bržeg putničkog, trgovačkog i poslovnog povezivanja kao i turističkog vrednovanja

¹¹ Most je izgrađen na mjestu starog kolničkog mosta iz 1928. godine, kada su otvorena i gradska vrata na bcdemu Sv. Roka. Predviđen je za otvaranje, ali zbog loše izvedbe most se ne otvara, što je dovelo do brojnih problema, kako prometnih tako i komunalnih, sanitarno-higijenskih, ekoloških i drugih zbog nemogućnosti čišćenja uvale Jazine.

grada i cijele regije. Iste je godine modernizirana značajna cesta Zadar - Nin, što je otvorilo nove mogućnosti razvoja turizma općine ("Pinijska", "Punta Skala" i dr.).

Potrebno je naglasiti i uređenje centra na Poluotoku, tj. izgradnju stambeno-trgovačkog kompleksa Široke ulice (Kalclarga), te početke uređenja muzejskog kompleksa u neposrednoj blizini antičkog Foruma, koji su razmjerno uspješnim rješanjem označili novu kvalitetu života na Poluotoku.

S obzirom na vrlo snažan zamah svih privrednih aktivnosti, demografski potencijali grada rastu s 25.243 na 43.087 stanovnika (I_{1971./1961.} - 172,3). Treba naglasiti da je prostornim srastanjem susjednih naselja (Diklo, Bokanjac, Ploče, Dračevac Zadarski i Bibinje), formalno proglašenim "užim prigradskim naseljima",¹² već tada u začetku gradska aglomeracija s oko 50.000 stanovnika, a na nešto širem području formira se i tzv. "gradska regija" sa 65.303 stanovnika.¹³

Ovako nagli proces prostornog širenja grada, velik broj najrazličitijih transformativnih procesa, izvanredno istaknuta problematika urbane morfologije, infrastrukturnih koridora, zoniranja i lociranja funkcija, te problemi vezani za šire regionalno značenje, i za Zadar najčešće nepovoljne političke arbitraže, uvjetuju neophodnost novog, znanstvenijeg planerskog pristupa u daljnjem razvoju kako bi se izbjegli još veći problemi i "začepljenje" vitalnih funkcija grada. S tim u svezi iniciran je rad na izradi Generalnog urbanističkog plana (GUP) Zadra, koji je imao cilj odrediti prostorni razvoj grada do 2000. godine. Potaknut potrebama i zakonskim odredbama krajem 60-ih godina, zgotovljen je 1971., a prihvaćen 1973. godine, čime je označena nova faza u razvoju grada.

d) *Razdoblje 1971.-1981.*

Ovo razdoblje također obilježava daljnji brz i gotovo nepredvidiv prostorni razvoj grada. Dolazi do vrlo značajnog industrijskog razvoja grada, naročito u širem prostoru Gaženica, gdje se u okviru nove lučko-industrijske zone, osim starijih pogona ("Adria" - riblje preradevine, "Otočanka" - užad, mreže, metalni proizvodi, Tvornica kože), grade ili premještaju novi ("Polikem", "Kepol" - kemijski proizvodi, Tvornica za preradu soje, Tvornica duhana, Tvornica bezalkoholnih pića, Tvornica slastica, "Elka", "Elektronika" - elektromaterijal, "Prigorka" - građ. materijal i dr.) te čitav niz skladišta i spremnika za tekuće terete (skladišta robe široke potrošnje, PTT skladište, žitni silos, spremnici tankerske plovidbe, skladišta drva, itd.). S tim u svezi je i razvoj lučke željezničke, cestovne i druge infrastrukture te brojnih servisa ("Autokuća" i dr.), trgovačkih predstavništava ("Gramat", "Šipad", "Jelovica", "Dalmacijavino", "Zadranka", ŽTP, PTT, "Agraria", "Sirovina", "Kemoboja", "Tankerkomerc", "Spačva", "Vladimir Gortan" i dr.), garaža ("Autotransport", "Zagrebački transporti"), itd. S već postojećim industrijama i još više učincima koje u globalu postižu, zapošljavajući 1981. godine više od 11.000 radnika, Zadar postaje jedno od značajnijih industrijskih središta Hrvatske. Prostorni razvoj obilježen je također

¹² Općinska odluka o proglašenju naselja Diklo, Bokanjac, Ploče, Dračevac Zadarski i Bibinje prigradskim naseljima donešena je 1971. godine.

¹³ Milan VRESK, "Gradovi SR Hrvatske i njihove okolice. Problem definiranja gradova i gradskih regija", *Geografski glasnik*, 41-42, 1980, Zagreb 1980, 66.

daljnjim uključivanjem prigradskih zona u urbanu aglomeraciju s oko 70.000 stanovnika 1981. godine.

U potpunjavaju se i grade novi turistički kapaciteti Borika i centra (hoteli "Barbara", "Kolovare" i kraće vrijeme "Forum", zatvoren 1979.), a kulturni život grada obogaćuje se novim Arheološkim muzejom, Stalnom izložbom crkvene umjetnosti (SICU), obnovljenom zgradom kazališta, revitalizacijom srednje muzičke škole, uređenjem kulturno-historijskih spomenika i dr. Školstvo, s 15-tak srednjih škola, Filozofskim fakultetom i odjeljenjima Pomorskog fakulteta iz Rijeke te Pravnog i Ekonomskog fakulteta iz Splita, uvrštava Zadar među 5 najznačajnijih školskih centara Hrvatske.

Daljnji razvoj prometa (proširenje tankerske flote, uvođenje trajektnog prometa Zadar - otok Ugljan, Zadar - M. Lošinj - Pula, Zadar - Ancona, gradnja zaobilaznice, širenje kapaciteta luke, ekonomično poslovanje željezničke pruge, modernizacija prometnica i dostizanje vrlo povoljnih rezultata u cestovnom, željezničkom i brodskom prometu) također uvjetuju brz prostorni razvoj grada. Posebno treba istaknuti izgradnju ceste Plitvice - Gračac - Obrovac (1974.), kojom je otvoren magistralni cestovni pravac Zagreb - Karlovac - Plitvice - Gračac - Zadar, što je dovelo do još većeg turističkog priljeva i razvoja cestovno-trajektnog prometa.

Stambena izgradnja očituje se, uglavnom, kroz privatnu obiteljsku gradnju, premda postoje i zone dominantnog širenja tzv. "društvene" izgradnje (Voštarica, Prilaz A. Starčevića) ili sporadičnog (Brodarica, Jazine II). Nedosljedno ostvarenje infrastrukturnih zahvata u prethodnom razdoblju nastavilo se i u ovom razdoblju, što je dovelo do "zagušenja" pojedinih dijelova grada, njihove prometne i uslužne neopskrbljenosti te brojnih problema daljnjeg razvoja i izgradnje. S tim u svezi treba istaknuti izgradnju gradske ulazne arterije (danas Prilaz A. Starčevića), gradske obilaznice i najnoviji pokušaj definiranja važne Zagrebačke ulice, koji bi trebali dati osnovicu prometne infrastrukture budućeg Zadra.

Kako je već spomenuto, izrada Generalnog urbanističkog plana Zadra (1969.-1973.) bila je jedan od najvažnijih pokušaja određivanja budućeg prostornog razvoja grada do 2000. godine.¹⁴ Taj plan definirao je generalnu namjenu površina na teritoriju grada, prometnu infrastrukturu, nivelman, komunalije, sustav izgradnje, zaštitu prostora i etape izgradnje. Plan je izradio Urbanistički institut Hrvatske. Njime je zahvaćen prostor od rta Punta (Bibinje) do uvala Sv. Petar (Diklo), dužine oko 14 km i širine 3-3,5 km, ukupne površine oko 3.500 ha. Na tome je prostoru u vrijeme donošenja plana (1973.) živjelo oko 50.000 stanovnika, a planom je predviđena mogućnost stanovanja za 110.000 stanovnika. Prostorno ustrojstvo grada izvedeno je u 17 planiranih mjesnih zajednica čija prostorna veličina i broj stanovnika variraju. Prvi put nakon rata pokušana interpolacija geometrijski pravilnijeg rastera gradskih prometnica i općenito gradskih sustava funkcija i zona, u težnji za stvaranjem polukružnog (ili poluelipsastog) pravilnog obalnog grada, dala je tek djelomične rezultate i dalje u praksi uzmičući pred intenzivnom naglom individualnom izgradnjom, najčešće

¹⁴ Nositelj izrade Generalnog urbanističkog plana Zadra bio je Urbanistički institut Hrvatske iz Zagreba. Izradi GUP-a prethodila je izrada Urbanističkog programa grada Zadra (1967.-1969.) u istom institutu.

divljom. Zapravo, osim poluelipsaste komponente širenja grada, najveći utjecaj imaju radijalne prometnice prema gradu (najčešće u koliziji s prometnicama koje slijede rimski raster, iako također datiraju iz antičkih vremena), te on u svom prostornom širenju stječe formu nepravilnog radijalno-polukružnog grada. Ipak, ovaj plan, za razliku od ideja iz "Natječaja..." 50-ih godina, oživotvoruje se u realizaciji nekih prostora, naročito industrijsko-lučke zone, daljnje sanacije Poluotoka te određenih prometnica (obilaznica) i stambenih zona (Prilaz A. Starčevića, Voštarnica III). Sve do danas teži se čuvanju zona predviđenih za određene namjene, što je vrlo otežano u prilično neriješenom, reklo bi se gotovo kaotičnom procesu tadašnjeg administrativnog upravljanja prostornim razvojem grada. Ponovno se potiče zamisao ostvarenja nove središnje zone grada (Jazine) koja bi ujedno preuzela funkciju središta cijele regije. Bcz obzira na uspješno proveden natječaj i nastavak rada na planiranju, do 1993. godine nije došlo niti do početka ostvarenja prostornog uređenja Jazina.

U ovom razdoblju također je došlo do izrade i realizacije više provedbenih i drugih planova u izvedbi novoosnovanog Zavoda za urbanizam,¹⁵ uz suradnju, također, novom upravnom aparatu prilagođenih općinskih službi za urbanizam, građevinske i komunalne poslove te tadašnjeg SIZ-a za stambeno-komunalnu djelatnost. Planovi su zapravo rješavali vrlo konfuzne i mnogobrojne probleme uklapanja u već, divljom izgradnjom a ponegdje i društanim nemarom, načete ili konzumirane dijelove grada. Bez neke naročite podrške Zavodu za urbanizam, u vrlo dugotrajnom administrativnom procesu donošenja plana, grad je ipak dobio više provedbenih planova čija je realizacija, međutim, ovisila o velikom broju činitelja, koji, najčešće neostvareni, zapravo i dalje omogućuju stihijski i spontan razvoj bez komponenata plana, ili uz njihovo minimalno sudjelovanje, što je poskupljivalo daljnje širenje grada i devastiralo prostor.

Donošenje smjernica za daljnji prostorni razvoj grada, tj. odabiranje najoptimalnijih lokacija i pravaca društvene stambene izgradnje s obzirom na narasle teškoće, dovelo je metodom ekonomske eliminacije "skupljeg"¹⁶ do izvedbe provedbenog plana koji zahvaća prostor MZ Bili Brig. Njegova je realizacija suočena s nizom konkretnih problema, od kojih su uklapanje u već izgrađene blokove obiteljskih kuća i zaštita od daljnje protupravne izgradnje, na žalost, najznačajniji.

e) Razdoblje 1981.-1991.

U ovom razdoblju nastavljen je razmjerno brz prostorni razvoj Zadra. Među infrastrukturnim zahvatima ističu se puštanje u rad I. faze regionalnog vodovoda s rijeke Zrmanje, početak modernizacije i proširenja Zagrebačke ulice s djelomičnom izgradnjom novoga gradskog kanalizacijskog sustava, kojim je otpočelo odterecivanje uvale Jazine otpadnim vodama, preseljenje međugradskog autobusnog kolodvora s lokacije na Poluotoku u MZ Arbanasi, uz Željeznički kolodvor i Prilaz A. Starčevića, itd. Uređen je dijelom obalni kupališni pojas u Diklu, a vršeni su i drugi manji zahvati.

¹⁵ Zavod za urbanizam Zadar osnovan je 1. 7. 1975. godine.

¹⁶ S tim u svezi Zavod za urbanizam Zadar izradio je 1978. godine studiju *Analiza optimalnog smjera izgradnje grada Zadra za razdoblje 1981-1985*.

U industriji grada izvršena su proširenja Tvornice SAS i "Polikema", a remontno brodogradilište preseljeno je iz gradske luke na otok Ugljan, dok je na njegovoj lokaciji u uvali Vrulje izvršeno proširivanje regionalne marine. U lučko-industrijskoj zoni izgrađeno je više specijaliziranih skladišta i lučkih postrojenja. U širem gradskom prostoru najveći prostorni zahvat je početak izgradnje marine "Zlatna luka" između Bibinja i Sukošana.

Veliki problemi prostornog razvoja Zadra, neprovedba prostornih planova, i nemogućnost provedbe koncepta planskog razvoja grada, te česte i ishitrene izmjene zakonske regulative, doveli su do stavljanja GUP-a Zadra izvan snage 1985. godine, te početka izrade novoga. To je vrijeme "podruštvljanja" gradskog zemljišta pa se pučanstvo prigradskih mjesnih zajednica bori da njihova naselja ne postanu dijelovi grada, odnosno da se iz obuhvata gradskog zemljišta izdvoje što veći kompleksi slobodna zemljišta. Unatoč tome Zadru su 1985. godine statistički pripojena već srasla naselja Diklo, Bokanjac, Ploče i Dračevac Zadarski čiji su pripadajući prostori priključeni naselju Zadar. Postupak priključenja Bibinja, najvećeg prigradskog naselja, nije uspio. U nekoliko inspekcijskih posjeta Zadru vlasti su stavile izvan primjene dio provedbenih planova, odnosno odredile usklađivanje dijela planova sa zakonskom regulativom, čime se stanje u urbanoj problematici nije nimalo ublažilo.

Od većih stambenih naselja realizira se postupno plan stambene zone Bili Brig, premda s nizom teškoća oko neposrednog uklapanja u neplanski izgrađene okolne dijelove. Naselje je prihvatilo u ovom razdoblju oko 3.500 novih stanovnika u kolektivnom stanovanju. Od naselja namijenjenih individualnoj izgradnji najznačajniji planski zahvat obuhvatio je dio MZ Bokanjac (PUP "Bokanjac"), gdje je započela izgradnja oko 1.000 individualnih stambenih objekata. Ukupan broj stanova 1991. godine dostigao je 25.308, što je za 45,4% više nego 1981., kada ih je bilo 17.398. Izradbom novog GUP-a Zadar obuhvaćen je znatno suženiji prostor (2.550 ha) u odnosu na stariji iz 1974. godine (3.500 ha). Isključeni su Bibinje i veliki dijelovi neizgrađenih površina oko grada. Granicama GUP-a obuhvaćeni su uglavnom izgrađeni ili poluizgrađeni dijelovi grada i priključenih naselja, što prostorno čini tek oko polovice površine prostora koji statistički pripada naselju Zadar prema popisu iz 1991. godine. GUP Zadar usvojen je ponovno tek 1992. godine.

Demografski potencijali grada ponovno su znatno povećani, premda treba imati na umu da dio porasta broja stanovnika otpada i na novopripojena naselja Diklo, Bokanjac, Ploče i Dračevac Zadarski. S gotovo 80.000 stanovnika Zadar se demografski postupno izdvaja od Pule i Karlovca, koji broje oko 60.000 stanovnika, svrstavajući se između grupe hrvatskih gradova s preko 100.000 stanovnika (najmanji Osijek sa 104.000 st.) i ostalih, manjih regionalnih središta. Time, u vrlo velikom i značajnom prostoru Hrvatske, danas ustrojenom kao Zadarsko-kninska županija, sa susjednim županijama Ličko-senjskom i Šibenskom, Zadar postupno preuzima vodeće značenje s tendencijom preuzimanja i pojedinih makroregionalnih funkcija.

Brz demografski rast pratio je i gospodarski uspon, pa Zadar u ovom razdoblju spada među gospodarski najpropulzivnija središta Hrvatske.

Ratna zbivanja od 1991. godine, s prethodnim blokadama prometa od ljeta 1990. godine, bitno su poremetila razvoj grada i njegovih urbanih sustava.

Prema iznesenom, osvrt na etape urbanog razvoja i transformacije Zadra može se zaokružiti konstatacijom da je ovaj, za cjelovito političko održanje Hrvatske strateški važan, grad, razvijajući se prostorno razmjerno brzo, premda u pojedinim segmentima nedovoljno učinkovito i kvalitetno, nastojao s više ili manje uspjeha rješavati složeni niz gradskih problema i normalizirati život u uvjetima poslije II. svjetskog rata. Veliki, natprosječni efekti svuda su, primjetni. Zadar je danas peti grad po veličini u Hrvatskoj. Otvoreni problemi i dalje ostaju, premda se oni vezani za upravno-administrativnu komponentu prostornog razvoja, kasnije postupno razrješavaju osnivanjem Zadarsko-kninske županije od 1993. godine. Konkretni problemi revitalizacije centra u Jazinama, realizacije turističke zone Borik - Diklo - Petržane,¹⁷ industrijsko-lučke zone u Gaženicama s ekstenzijama, izgradnje potrebitih športskih objekata, kao i efikasnije izgradnje stambenih zona i dalje su prisutni. Infrastruktura, prometna i komunalna naročito, ostaje, međutim, problem broj jedan. Samo njeno pravilno i pravovremeno usmjeravanje i izgradnja mogu omogućiti nesmetan, učinkovit i kvalitetan prostorni razvoj grada.

3. Demografska obilježja urbane transformacije

a) Kretanje stanovnika

Zadar je dočekao kraj II. svjetskog rata i pripojenje Hrvatskoj s vrlo malim brojem stanovnika. Tome su pridonijeli događaji u prvoj polovici 20. st. (pripojenje Italiji i s tim u svezi emigracija domaćeg stanovništva na teritorij Jugoslavije 1918.-1921., razaranje u II. svjetskom ratu i emigracija Italiji privrženog stanovništva krajem i iza II. svjetskog rata). Cijelo razdoblje 19. st. sve do I. svjetskog rata Zadar bilježi spor, ali kontinuiran porast broja stanovnika i 1910. godine živjelo je u njemu 18.077 stanovnika. Iseljavanje nakon I. svjetskog rata uvjetovalo je pad broja stanovnika na 15.858¹⁸ godine 1920., 15.804¹⁹ godine 1921. i na oko 9.400²⁰ godine 1922. Ukupno je iselilo 7.458²¹ žitelja grada. Godine 1931. popisom je zabilježeno 17.358, a 1938.²² g. 22.844 stanovnika. Rat je grad dočekao s oko 28.000 stanovnika.²³ U bombardiranjima tijekom II. svjetskog rata nastradalo je više od 5.000 građana. Oko 17.000 stanovnika iselilo se u Italiju, raselilo se po okolici i drugim središtima ili je nastradalo u ratnim sukobima. Tako je kraj II. svjetskog rata Zadar dočekao sa samo 6.000 stanovnika, i prema tome je među većim gradovima hrvatskog priobalja zauzimao posljednje mjesto. Već prvi popis stanovništva, 1948. godine, evidentirao je, međutim, 13.954 stanovnika. Najveći

¹⁷ Urbanistički plan turističke zone Petržane - Diklo izrađen je 1970./1971. u sklopu Projekta Gomji Jadran i do danas nije niti djelomično ostvaren.

¹⁸ Ivo RUBIĆ, "Neki problemi geografije Zadra i njegove regije", *Zadar. Zbornik*, Zagreb 1964, 14.

¹⁹ Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Djela JAZU, knj. 54, Zagreb 1979, 758.

²⁰ I. RUBIĆ, *n.d.*, 14.

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Zadar 1944-1954, *Spomen knjiga*, 71.

dio bio je koncentriran u prostoru Poluotoka (4.900), nešto slabije su bili naseljeni Arbanasi (2.100), Voštarnica (1.800), Jazine (1.700) i Brodarica (1.200), a najmanje je stanovništva živjelo u tadašnjim predgrađima, Puntamika (300), Stanovi (400 st.) i drugim koji će se tek u kasnijim fazama prostornog razvoja izdvojiti kao posebne gradske cjeline. Godine 1953. Zadar ima 16.146 st. a 1961. godine 25.243 st. ($I = 156,3$). Ovaj, u odnosu na druge centre u Hrvatskoj, vrlo brz rast nastavlja se još ubrzanijem povećanjem demografske mase do 1971. godine, što se odrazilo na brojne probleme prostornog rasta. Te godine Zadar je imao 43.087 st. te je s indeksom porasta od 172,3, među hrvatskim gradovima iznad 15.000 stanovnika, bio grad s najbržim rastom (Split 153,5, Sisak 144,3, Koprivnica 139,2). Brz porast nastavlja se i dalje, pa je 1981. godine sa 60.371 st. (odnosno 69.668 u okvirima gradske aglomeracije) i indeksom porasta 140,1, opet među gradovima u republici čije stanovništvo se najbrže povećava.²⁴ Tako je Zadar, četrnaesti grad po broju stanovnika 1953. godine, zauzeo peto mjesto među gradovima Hrvatske 1981. godine. Prema popisima stanovništva i procjenama autora broj stanovnika po mjesnim zajednicama kretao se kako slijedi:²⁵

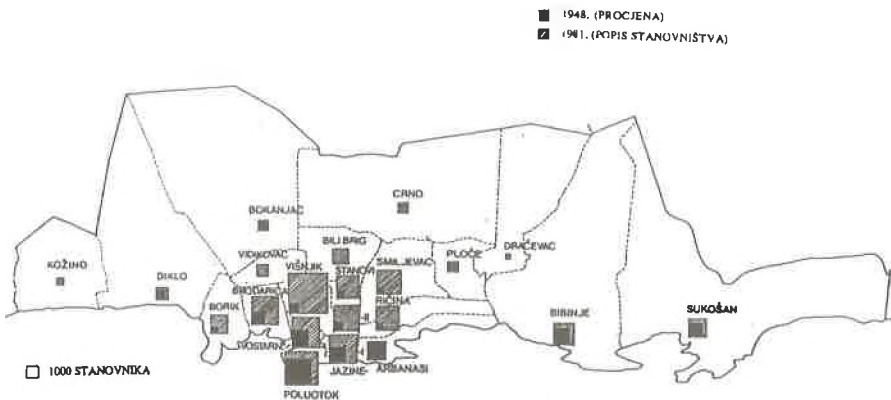
Mjesna zajednica	g o d i n a						I 1981/1948.	I 1981/1971.
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.			
Arbanasi	2100	2200	2300	2400	2510	119,5	104,6	
Bili Brig	50	100	300	900	1734	3488,0	192,7	
Borik	300	352	1140	1900	2493	831,0	131,2	
Brodarica	1200	1260	1850	4387	6057	504,8	138,1	
Jazine I	1700	1800	2500	3500	4979	292,9	142,3	
Jazine II	400	500	734	2228	4362	1090,5	195,8	
Poluotok	4854	5042	7500	8000	8086	166,6	101,1	
Ričina	300	509	1090	2100	3862	1287,3	183,9	
Smiljevac	300	800	1400	2400	4550	1516,7	189,6	
Stanovi	400	451	557	1616	3717	929,3	230,0	
Vidikovac	50	150	300	600	1055	2110,0	175,8	
Višnjik	500	982	2372	7665	11159	2231,8	145,6	
Voštarnica	1800	2000	3200	5500	5867	325,9	106,7	
Ukupno grad jezgra	13954	16146	25243	43087	60371	432,6	140,1	
Bokanjac	836	837	933	1020	849	101,6	83,2	
Bibinje	1530	1648	2053	2590	3065	200,3	118,3	
Čmó	604	631	602	584	742	122,8	127,1	
Diklo	825	846	761	802	1281	155,3	159,7	
Dračevac Zadarski	170	219	173	177	146	85,9	82,5	
Kožino	497	516	501	510	457	92,0	89,6	
Ploče	240	248	215	274	737	307,1	269,0	
Sukošani	1415	1486	1619	1855	2020	142,8	108,9	
Ukupno uža okolica	6117	6467	6877	7812	9297	152,0	119,0	
Ukupno gradska aglomeracija	20071	22613	32120	50899	69688	347,2	136,9	

²⁴ Podaci prema *Popisu stanovništva, domaćinstva i stanova 1981*. Među gradovima s više od 50.000 stanovnika u Hrvatskoj indeksi porasta broja stanovnika u razdoblju 1971.-1981. bili su sljedeći: Zadar 140,1, Rijeka 119,7, Puła 118,0, Karlovac 115,5, Zagreb 114,0, Split 111,5 i Osijek 110,0.

²⁵ Broj stanovnika 1948.-1981. prema službenim *Popisima stanovništva*, za mjesne zajednice Zadra u razdoblju 1948.-1971. djelomično procijenjeno.

U razdoblju 1981.-1991. u Zadru se nastavlja razmjerno brz porast stanovnika. Urbana preobrazba prigradskih naselja Dikla, Dračevca Zadarskog, Ploča i Bokanjca s ključnim trenutkom njihova priključenja gradu Zadru 1985. godine, dovela je do prvog formalnog, tj. statističkog proširenja granica grada Zadra. Razloge neuspjeha priključenja naselja Bibinje treba tražiti prvenstveno u sociodemografskim obilježjima tamošnjeg pučanstva, koja su se neposredno očitovale izrazito negativnim stavom u odnosu na priključenje gradu kao i težnjom za zadržavanjem starodrevnih, autohtonih i samoupravnih obilježja ovog najvećeg prigradskog naselja, koje je i kasnije, 1993. godine, čak uspjelo u izdvajanju svoje vlastite općine. Tome su dijelom bili uzrok i mnoga neriješena pitanja na relaciji općina (grad) Zadar - prigradska naselja, tadašnja odluka o podruštvljavanju gradskog zemljišta, itd.

BROJ STANOVNIKA ZADRA 1948. I 1981.
PO MJESNIM ZAJEDNICAMA

Sl. 1. (Fig. 1.)

Navedenom urbanom transformacijom i pripajanjem četiriju prigradskih naselja Zadar, šireći se prostorno, povećava i dalje broj stanovnika, pa je 1991. imao 76.343 stanovnika u samoj gradskoj jezgri, tj. 83.588 ukupno u promatranoj gradskoj aglomeraciji. I ovaj put Zadar, s indeksom porasta broja stanovnika $I_{1991./81.} = 126,5$, spada među hrvatske gradove čije stanovništvo najbrže raste, premda dio toga porasta proizlazi iz priključenja navedena četiri naselja. Treba ipak istaknuti da indeksi kretanja broja stanovnika, premda izuzetno visoki, pokazuju stalan pad. Budući da je u teritorijalnoj organizaciji grada u razdoblju 1981.-1991. došlo do izdvajanja novih mjesnih zajednica (MZ Višnjik podijeljena je na nove tri: Višnjik, Plovanija i Maslina, MZ Smiljevac također na tri: Smiljevac, Crvene Kuće i Gaženice, a MZ Bili Brig na dvije: Bili Brig i Gornji Bilig), za 1991. se u sljedećoj tablici daju osnovni podaci o demografskim pokazateljima za grad jezgru i prošireni prostor aglomeracije:

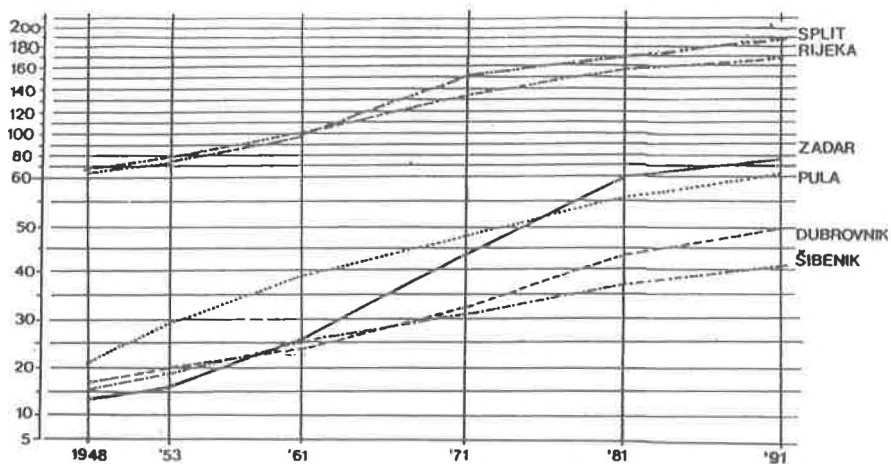
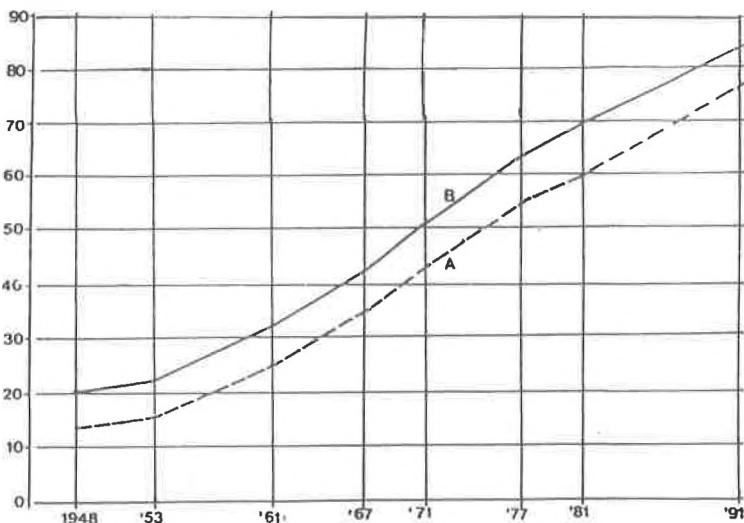
Mjesna zajednica	br. stan.	I	I	gustoća stanovanja st/ha 1991.
	1991.	1991./1981.	1991./1948.	
Arbanasi	2442	97,3	116,3	14,66
Bili Brig	5746	396,6 ^x	13754,0 ^x	39,71
Bokanjac	1279	150,6	153,0	0,79
Borik	3203	128,5	1067,7	15,35
Brodarica	8972	148,1	747,7	66,17
Crvene Kuće	1538	145,2 ^x	2202,0 ^x	15,38
Diklo	1270	99,1	153,9	1,20
Dračevac Zadarski	244	167,1	143,5	0,48
Gaženice	1899	145,2	2202,0	17,14
Gornji Bilig	1131	396,6 ^x	13754,0 ^x	8,70
Jazine I	4482	90,0	263,6	85,86
Jazine II	4761	109,1	1190,3	96,97
Maslina	3273	93,4 ^x	2083,8 ^x	65,46
Ploče	641	87,0	267,1	3,19
Plovanija	823	93,4 ^x	2083,8 ^x	16,46
Poluotok	7127	88,1	146,8	143,11
Ričina	4540	117,6	1513,3	26,32
Smiljevac	3169	145,2 ^x	2202,0 ^x	31,69
Stanovi	4827	129,9	1206,8	79,65
Vidikovac	1864	176,7	3728,0	13,83
Višnjik	6323	93,4 ^x	2083,8 ^x	123,98
Voštarica	5293	90,2	294,1	129,73
Ukupno Zadar	76,343 ^x	120,4 (126,5) ^{xx}	476,4 (547,1) ^{xx}	14,67
Babin Dub	33	165,0	550,0	0,48
Bibinje	3777	123,2	246,9	2,61
Crno	662	89,2	109,6	0,59
Kožino	498	109,0	100,2	0,96
Sukošan	2275	112,6	160,8	1,38
Ukupna uža okolica	7245	114,9	131,8	1,53
UKUPNO	83588	120,0	416,3	8,40

^x broj stanovnika Zadra prema konačnim podacima *Popisa iz 1991.*, a broj stanovnika MZ prema prethodnim, stoga zbroj ne odgovara; indeksi uprosječeni na nivou mjesnih zajednica iz 1981. godine za one MZ kod kojih je došlo do razdvajanja novih MZ.

^{xx} u odnosu na broj stanovnika Zadra iz popisa stanovništva 1981. i 1948.

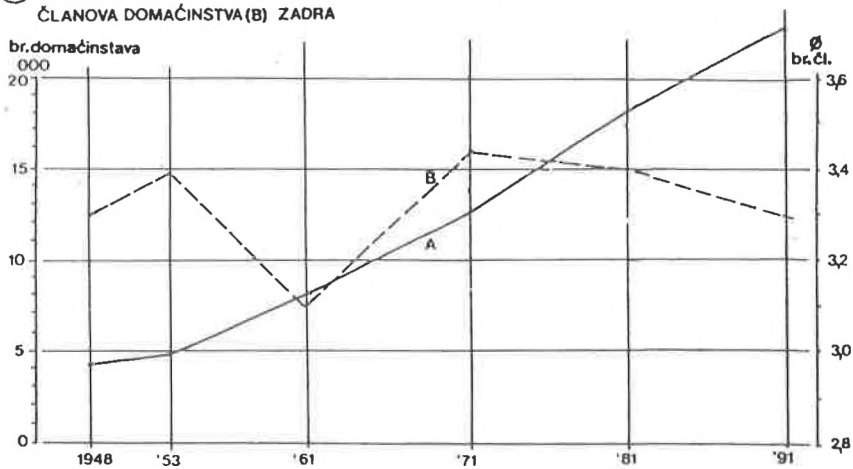
Priložene tablice prikazuju kretanje stanovnika po mjesnim zajednicama jezgre i uže okolice (tj. uže i srednje prigradske zone). Raspoloživi podaci dobra su podloga za proučavanje demografskih promjena, barem što se tiče kretanja stanovnika po prostornim cjelinama, i omogućavaju donošenje konkretnijih ocjena poslijeratnog demografskog razvoja grada. Demografski razvoj po mjesnim zajednicama ukazuje na populacijsko zasićenje središnjih dijelova grada koji nakon rata sporije rastu glede broja stanovnika (Arbanasi, Poluotok), a u posljednjem međupopisnom razdoblju opadaju ili stagniraju (Poluotok, Arbanasi,

NEKE PROMJENE DEMOGRAFSKIH OBILJEŽJA ZADRA 1948.-1991.

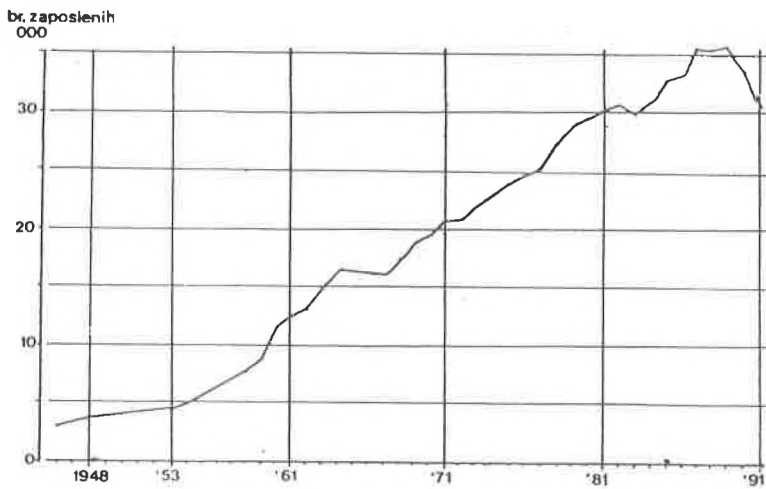
① KRETANJE BROJA STANOVNIKA ZADRA I OSTALIH VEĆIH GRADSKIH
CENTARA PRIMORJA HRVATSKEbr. stanovnika
000② KRETANJE BROJA STANOVNIKA GRADA (A) I GRADSKE
AGLOMERACIJE ZADRA (B)br. stanovnika
000

Sl. 2a (Fig. 2a)

③ KRETANJE BROJA DOMAĆINSTAVA (A) I PROSJEČNOG BROJA ČLANOVA DOMAĆINSTVA (B) ZADRA

④ KRETANJE BROJA ZAPOSLENIH U ZADRU

Sl. 2b (Fig. 2b)

Voštarnica). Donekle su razlozi u smanjivanju broja članova domaćinstva, u sve starijem pučanstvu i širenju poslovnih prostora u ovim zonama, što bi se istraživanjima moglo znatnije pojasniti.

Populacijski "boom" zahvatio je u fazama poslijeratnog razvoja sve periferne dijelove gradske jezgre. U prostorima nekih, donedavno perifernih, uglavnom samo mjestumično naseljenih zona, broj stanovnika povećao se za deset i više puta (npr. MZ Višnjik, Maslina, Bili Brig, Gornji Bilig, Plovanija, Vidikovac, Smiljevac, Gaženice, Crvene Kuće, Voštarnica, Jazine II), a apsolutno najveći porast broja stanovnika imale su MZ Plovanija, Maslina, Gornji Bilig, Višnjik, Brodarica, Smiljevac, Gaženice, Crvene Kuće, Voštarnica, Jazine II i Ričina. Brojem stanovnika najsporije su rasli Arbanasi, gdje je tome doprinijela gustoća izgradnje, čuvanje obradivih površina i smanjenje broja članova domaćinstva, te Poluotok, koji, nakon nešto bržeg povećanja neposredno nakon rata do godine 1961., pokazuje u tri najnovija međupopisna razdoblja znatno smanjenje porasta, odnosno blagi a zatim pojačan pad. I kod Poluotoka je znatnu ulogu imalo dostizanje određenog stupnja zasićenosti stambene izgradnje, smanjenje broja te starenje članova domaćinstva, kao i orijentacija na pretežno poslovno-trgovačku funkciju.²⁶

Iz priložene tablice također je uočljivo da je demografski razvoj naselja proširene gradske zone (uža prigradska zona) i srednje prigradske zone znatno usporeniji i kod ponekih naselja vrlo neujednačen. To je rezultat složenih transformativnih procesa, posebice sociogeografskih i ekonomskih, koji se odvijaju zbog neposredne blizine grada, a ponegdje djeluju i negativno na kretanje broja stanovnika. Ipak, u cjelini porast je konstantan i znatno brži nego u ostalim dijelovima Zadarsko-kninske županije. Neka naselja, nekad udaljena od grada (Bibinje, Crno, Sukošan, Babin Dub, Kožino) fizički srastaju u gradsko tkivo i u posljednjem međupopisnom razdoblju uglavnom bilježe znatan porast broja stanovnika (Bibinje, Sukošan, Kožino). Druga opet, nekad u udaljenoj prigradskoj zoni (Crno, Babin Dub), postupnim širenjem grada postaju njegova srednja prigradska zona, tj. vanjska zona gradske aglomeracije. Ovdje se još ne osjeća znatnije povećanje broja stanovnika, naime Babin Dub i Crno, premda su prometno dobro povezani s gradom, iskazuju uglavnom stagnantna obilježja.

Međutim, izgradnja u svim spomenutim naseljima vrlo je intenzivna. To je rezultat smanjenja broja članova domaćinstava i izgradnje privatnih receptivnih kapaciteta (iznajmljivanje soba posebice u Sukošanu, Bibinjama i manje u Kožinu), odnosno kuća za odmor. Apsolutno i relativno broj stanovnika najbrže je rastao u naseljima Bibinje, Sukošan i Kožino.

Pad broja stanovnika u naseljima Babin Dub i Crno odraz je specifične ekonomske i demografske situacije u tim naseljima (izraženo iseljavanje). Međutim, pad nije izrazito istaknut i, kako se, posebice u slučaju Babin Duba, odnosi na manja naselja, ne utječe na opća kretanja u okviru gradske aglomeracije.

Kretanje broja domaćinstva (sl. 2b/3) u prostoru središnjega grada pokazuje znatan porast u periodu nakon II. svjetskog rata. Godine 1948. bilo je u Zadru

²⁶ Treba napomenuti da je prije II. svjetskog rata na Poluotoku živjelo gotovo 10.000 stanovnika. Tada je, naime, gustoća izgrađenosti bila znatno veća, što je posebno uočljivo kroz danas smanjenu prosječnu katnost zgrada kao i veći broj otvorenih površina na prije izgrađenim prostorima.

4.228 domaćinstava, a 1953. godine 4.759, 1961. godine 8.102, 1971. godine 12.534, 1981. godine 18.026, a 1991. čak 22.765. Prosječan broj članova domaćinstva nije se međutim bitno mijenjao. Godine 1945. iznosio je 3,2 i do polovice 50-ih godina zadržavao se na 3,3 (1948. i 1953. godine), a zatim je opao na 3,1 godine 1961. Novodoseljeno, pretežno mlado stanovništvo, poslije 60-ih godina znatno je osvjježilo populaciju grada, što je dovelo do porasta veličine prosječnog domaćinstva na 3,4 u godinama 1971. i 1981., odnosno 3,3 u 1991. godini. To je znatno više nego u drugim većim gradovima Hrvatske, među kojima samo Split ima više od 3 člana po domaćinstvu (Split 3,2, Zagreb 2,9, Karlovac 2,9, Pula 2,8, Rijeka 2,8, Osijek 2,8). Također Zadar je jedan od rijetkih središta u republici koje ne obilježava pad prosječnog broja članova domaćinstva, što je dokaz vitalnosti i mladosti njegova stanovništva.

Među pojedinim dijelovima grada u užem smislu postoje ipak znatne razlike. Zone centra i proširenog centra obilježava ispodprosječan broj članova domaćinstva (Poluotok, Višnjik i Voštarnica 2,9), ali također i zone Arbanasa i Jazina I (3,1) i Jazine II (3,3) koje se neposredno nadovezuje. S druge strane, periferne zone grada-jezgre koje pokazuju izraženiji vitalitet imaju znatno veća domaćinstva (Dračevac Zadarski 4,0, Crvene Kuće, Gaženice i Ploče 3,8, Vidikovac 3,7, Smiljevac, Stanovi i Diklo 3,6), a ostale zone, uglavnom bliže centru, kreću se oko prosjeka (Borik i Maslina 3,4; Bili Brig, Bokanjac, Brodarica, Gornji Bilig i Ploče 3,5).

Još znatnija diferencijacija uočljiva je u zonama 5 mjesnih zajednica uže okolice, na području od Kožina do Sukošana. Prosječan broj članova domaćinstva u čitavu tom prostoru iznosio je 4,0 godine 1991., s rasponom od 3,5 u Crnom do 4,1 u Bibinjama i Babin Dubu. Veličinom domaćinstava ističu se još demografski veoma snažan Sukošan (4,0) dok je ispodprosječan broj članova domaćinstva zabilježen u Kožinu (3,6). Treba istaknuti da je u poslijeratnom periodu došlo, pod utjecajima suvremene transformacije načina života, do smanjenja prosječnog broja članova domaćinstva u gotovo svim mjesnim zajednicama uže okolice, tj. ukupno u prosjeku s 4,6 godine 1961. na 4,0 godine 1991. Do najvećeg pada veličine domaćinstva došlo je u Crnom (s 5,1), Sukošanu (s 4,6) i Bibinjama (s 4,5).

b) *Gustoća stanovništva grada*

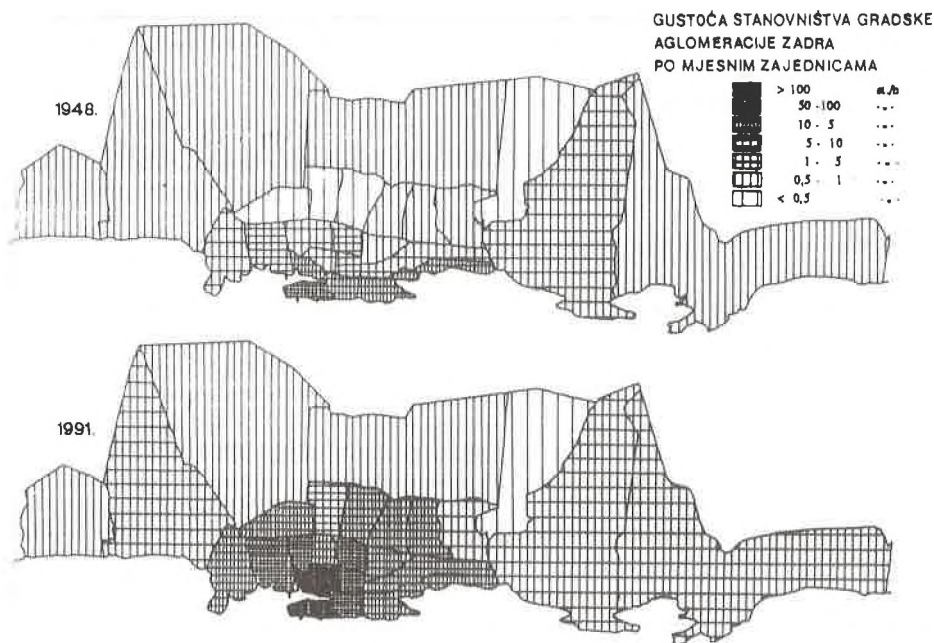
Gustoća stanovništva grada, izražena brojem stanovnika na jedinicu površine, važan je pokazatelj populacijsko-demografske strukture grada u ovisnosti o njegovoj veličini, funkcionalnoj strukturi, o načinu određivanja gradske međe, o gustoći i veličini (visini) stambenih zgrada, o starosti grada, itd. Osim opće gustoće stanovništva grada koja predstavlja broj stanovnika na ukupnu gradsku površinu, izračunava se često kao veoma relevantan podatak i tzv. stambena gustoća (bruto i neto) i to kao broj stanovnika na jedinicu površine stambenih zona.

Istraživanja (Murphy i dr.)²⁷ izvršena u zemljama Zapada ukazuju na neposrednu ovisnost veličine grada i gradske gustoće stanovništva. Što je grad

²⁷ R. E. MURPHY, *The American City*, New York 1966; Colin CLARK, "Urban Population Densities", *Jour. Royal Stat. Soc.*, 1951. Ser. A, Vol. 114; BRIAN, J. L. BERRY, J. W. SIMMONS, R. J. TENNANT, "Urban Population: Structure and Change", *Geographical Review*, 43, 1963.

veći, to je veća i gustoća. Također vrlo je česta i pravilnost opadanja gustoće udaljenošću od središta grada.

Zahvaljujući određenim statističkim podacima prilagođenim novoj teritorijalnoj podjeli Zadra na mjesne zajednice i adekvatnim procjenama, može se dobiti relativno pregledna slika o gustoćama stanovništva centralnoga grada i najuže okolice te o procesima izmjene gustoće u vremenskim razdobljima nakon II. svjetskog rata (sl. 3).

Sl. 3 (Fig. 3)

Opća pravila o gustoćama stanovništva u okviru područja gradske aglomeracije na primjeru Zadra izvanredno su dobro uočljiva. Gustoća stanovništva opada od centra prema periferiji. Prostorni prikaz gustoće naseljenosti po mjesnim zajednicama jasno diferencira centralni grad (grad jezgru) u okviru administrativnih međa uže okolice. U pravilu, gustoća stanovništva centralnoga grada, bez obzira na velike razlike među pojedinim dijelovima, znatno su više nego u svim zonama uže gradske okolice jer one, s obzirom na formirane međe, obuhvaćaju prostorno velike, često slobodne ili poljoprivredne zone.

Gustoćom, prema podacima iz 1991. godine, prednjače mjesne zajednice centra i proširenog centra (Poluotok 143,22 st/ha, Voštarnica 129,73 st/ha i Višnjik 123,98 st/ha), ali se razmjerno visokom gustoćom naseljenosti ističu, također, i pojedine mjesne zajednice vanjske rubne zone centralnoga grada koje su bliže centru (Jazine II 96,97 st/ha, Jazine I 85,86 st/ha i Stanovi 79,65 st/ha). Gustoću

iznad 50 st/ha ostvarile su još mjesne zajednice Brodarica (66,17 st/ha) i Maslina (65,46 st/ha). Gustoću naseljenosti između 25 i 50 st/ha imale su mjesne zajednice Bili Brig 39,71 st/ha, Smiljevac 31,69 st/ha, Ričina 26,32 st/ha, a između 10 i 25 st/ha mjesne zajednice Gaženice 17,14 st/ha, Crvene Kuće 15,38 st/ha, Plovanija 16,46 st/ha, Borik 15,35 st/ha, Arbanasi 14,66 st/ha i Vidikovac 13,83 st/ha. Nešto niža gustoća ovih zona rezultat je i uključenja industrijske zone u prostor mjesnih zajednica Ričina, Arbanasi i Gaženice, turističke zone u mjesnoj zajednici Borik, postojanja znatnijih neizgrađenih i rezerviranih prostora i dr.

U prostoru centralnoga grada, odnosno njegovu vanjskom rubnom pojasu, najmanju gustoću imaju MZ Gornji Bilig - 8,70 st/ha, te posebice mjesne zajednice koje su 1985. pripojene gradu. To su ujedno i zone najnovije, uglavnom privatne izgradnje, a porast gustoće naseljenosti uslijedio je nakon realizacije novih većih stambenih naselja. Uključuju Ploče (3,19 st/ha), Diklo (1,20 st/ha), Bokanjac (0,79 st/ha) i Dračevac Zadarski s Babin Dubom (0,48 st/ha).

Prostor uže okolice, tj. uže i srednje prigradske zone, jasno je diferenciran od zone centralnoga grada, a i unutar sebe pokazuje također znatne razlike. Dosta niske gustoće ovdje su uglavnom rezultat velikog prostornog obuhvata mjesnih zajednica u koje su uklopljeni znatni slobodni, neizgrađeni prostori ili prostori drugih namjena (zeleni pojasevi, rezervati, armija, poljoprivrede, servisi i dr.). S obzirom na veličinu prostora i broj stanovnika pojedine mjesne zajednice, gustoćom se u ovoj zoni ističu 1991. godine Bibinje (2,61 st/ha), zatim Sukošan (1,38 st/ha), a ispod 1 st/ha imali su Kožino (0,96 st/ha) i Crmo (0,59 st/ha).

Ukupna gustoća na čitavu prostoru gradske aglomeracije iznosi, slijedi, 8,40 st/ha, što je s obzirom na znatan prostorni opseg i velik slobodan prostor dosta istaknuto. Ukupna gustoća stanovništva na području centralnoga grada (grad jezgra) iznosi 14,67 st/ha, što je nešto više nego kod npr. američkih gradova, prema istraživanjima koja je izvršio Murphy, gdje je u gradovima istog ranga veličine zabilježena prosječna gustoća od 11,39 st/ha.²⁸ Međutim, u zoni uže okolice zadarske aglomeracije gustoća je bila svega 1,53 st/ha, što je rezultat uključenja značajnih slobodnih površina u okvire prigradskih mjesnih zajednica. Ove površine, međutim, s obzirom na vrlo povoljne reljefne preduvjete čine osnovu za daljnju izgradnju grada, što se već odražava u određenom povećanju gustoće naseljenosti. Tako je i generalni urbanistički plan Zadra iz 1974. godine, uključivši i 5 tadašnjih prigradskih naselja, Diklo, Bokanjac, Ploče, Dračevac Zadarski i Bibinje, predvidio na površini od 3.500 ha zone stanovanja za 110.000 stanovnika što je predstavljalo gustoću od 31,43 st/ha.²⁹ Na području centralnoga grada ta je gustoća već postignuta do 1981. godine, a u ostalim dijelovima opsega plana iznosila je u prosjeku 3,36 st/ha, pa prema tome postoje mogućnosti da se u tom području i dalje intenzivno gradi, dok prostor grada jezgre ne bi trebalo dalje znatnije opterećivati stambenom izgradnjom već objektima društvenog standarda, te zonama odmora, rekreacije i športa koje su u Zadru sve deficitarnije. GUP-om Zadra iz 1992. sužene su granice opsega na 2.550 ha, pa su sukladno tome povećane opće gustoće stanovanja. Već 1991. godine postignuta je gustoća od 29,9 st/ha, a planira se 39,2 st/ha do kraja stoljeća.

²⁸ R. E. MURPHY, n.d.

²⁹ *Generalni urbanistički plan Zadra, Zagreb 1973.*

U usporedbi sa stanjem iz 1948. godine npr., znači sa stanjem neposredno nakon II. svjetskog rata, uočljivo je da su sve mjesne zajednice povećale prosječnu gustoću naseljenosti. Te godine niti centar grada (Poluotok) nije imao gustoću iznad 100 st/ha (97,47 st/ha), a nešto gušće naseljene bile su zone Voštarnice (44,12 st/ha), Jazina I (32,57 st/ha) i Arbanasa (12,61 st/ha). Slaba naseljenost obilježavala je tada ostale zone, posebno prostore današnjih MZ Vidikovac, Bili Brig, Plovanija i Gaženice, gdje je zapravo gotovo prazan prostor odvajao gradske zone od vangradskih naselja.

c) Promjene ostalih demografskih struktura

Zadar u posljednjim desetljećima svog razvoja doživljava snažne i brze promjene u svim demografskim strukturama, kako u dobnoj i spolnoj, tako i u selidbenim obilježjima, gospodarskim strukturama stanovništva, strukturi domaćinstava i dr.

Prema dobnoj strukturi Zadar je izrazito mlađi grad. Posebno je udio mladog stanovništva visok poslije II. svjetskog rata, mada je i prije bio znatan. Prema spolnoj strukturi, udio ženskog stanovništva gotovo uvijek je bio nešto viši od udjela muškoga, kako zbog gubitaka u I. i II. svjetskom ratu, tako i zbog nešto jačeg iseljavanja muške radne snage. Udio mladog stanovništva u ukupnom kulminirao je 1971. godine kada je stanovništvo od 0 do 19 godina sačinjavalo čak 35,4% populacije grada (1991. godine 29,9%). Starog stanovništva, sa 60 i više godina bilo je samo 7,0% (1991. godine 12,0%), pa je tim pokazateljima Zadar jedan od "najmlađih" gradova u zemlji. Iste godine je na 100 muškaraca živjelo u gradu 107 žena. Međutim u mlađim dobnim skupinama prevladavalo je muško nad ženskim stanovništvom, tako da je postupno dolazilo do ravnoteže u spolnoj strukturi stanovništva (1981. godine 106:100).

Najzanimljivije promjene doživjelo je stanovništvo Zadra prema migracijskim obilježjima. Kao hrvatski grad s visokim udjelom Hrvata, Zadar se od 1921. godine politikom fašističke Italije pretvara u italijaniziranu nacionalnu enklavu na našem tlu. Nakon Drugoga svjetskog rata najveći dio Talijana i njihovih pristalica napustio je grad i njihov udio u ukupnom stanovništvu opao je ispod 5% već 1953. godine, a 1961. činio je samo 0,2%. Popis 1991. godine pokazuje da ih je u gradu bilo tek 0,1%.

Ostala migracijska obilježja govore da je Zadar gotovo uvijek, osim u danima političkih kriza i ratova, bio imigracijski centar. Međutim, useljavanje u grad nikada nije bilo tako intezivno kao nakon II. svjetskog rata. O tome najočitije govore podaci da je npr. 1961. godine od ukupnog broja stanovnika samo 31,5% bilo i rođeno u Zadru, a čak 68,5% bilo je doseljeno iz okolice (Kotari, Bukovica, otoci), iz ostalih dijelova Hrvatske i tadašnje Jugoslavije. Starije autohtono stanovništvo, prema nekim ocjenama, činilo je tada svega oko 15% stanovništva grada, ako se izuzmu oni rođeni u gradu poslije 1944. godine. Slično je stanje bilo i 1971. godine kada je svega 34,5% stanovništva (14.876) bilo rođeno u gradu, 20,0% (8.648) iz drugih općina Hrvatske, 11,8% (5.071) iz drugih zemalja bivše Jugoslavije, a 1,3% (568) iz drugih zemalja ili je bilo nepoznato. Nakon deset godina, 1981., stanje je donekle izmijenjeno. U samom Zadru bilo je rođeno 43,5% njegova pučanstva, u ostalim mjestima tadašnje općine Zadar 17,9%, u ostalim

dijelovima Hrvatske 28,6%, a u drugim zemljama (bivše Jugoslavije i drugih) 9,2%. Najveći val doseljavanja bio je između 1961. i 1971. godine kada je godišnje useljavalo 1.406 ljudi. U razdoblju 1953.-1961., useljavalo je prosječno godišnje 896 ljudi, u periodu 1941.-1952. svega 443 godišnje, a do 1940. godine uselila su se 773 građanina. Podaci se odnose samo na građane obuhvaćene popisom 1971. godine, što znači da su stvarna kretanja bila složenija.

Najveći dio novodošlog stanovništva doselilo je iz naselja seoskog tipa. Čak 12.205 građana 1971. godine, što je bilo 43,3% doseljenih ili 28,3% ukupnog stanovništva Zadra, su težaci, uglavnom Kotara, otoka i Bukovice, ali i drugih sredina, i ne može se ne ustvrditi da ta činjenica nije od ogromnog utjecaja na današnji način života u gradu. Motivi doseljavanja bili su vrlo različiti, ali je ipak ruralni egzodus dominantan. Nemogućnost opstanka na izrazito siromašnom, slabo prometno povezanom i funkcionalno neopremljenom selu zadarske regije, te ponuda radnih mjesta, mogućnost školovanja i postizanje višeg životnog standarda u gradu, preselili su mnoge današnje radnike i članove njihovih obitelji, pa čak i one iz najstarijih dobnih skupina, u grad, što izrazito utječe na dohnu i spolnu strukturu, na socijalnu strukturu, na strukturu obitelji, na gospodarske strukture stanovništva, na kulturni život, fizionomiju grada i mnoga druga obilježja. Posebice je izgled grada u funkciji sastava njegova stanovništva. Seoski način života često je prenesen u grad i to ne samo u periferne dijelove, što bitno utječe na fizionomiju mnogih gradskih četvrti. U ukupnom stanovništvu iznad 15 godina bilo je 1981. godine 4,3% (1.931) stanovnika bez stručne spreme, a nepismenih je bilo 2,0% (1.003) u pučanstvu s 10 i više godina starosti.

Iz naselja mješovitog tipa uselilo je, od ukupnog stanovništva Zadra 1971. godine, 4.775 građana što je činilo 16,9% doseljenih, odnosno 11,1% ukupnog stanovništva grada. Iz drugih gradskih naselja doselilo je u Zadar 10.653 stanovnika što je bilo 37,8% doseljenih ili 24,7% stanovništva grada.

U narodnosnom sastavu dolazi do izvjesnih promjena. Naime, već spomenuta talijanska manjina udjelom je smanjena na neznatan broj, dok apsolutni broj svih ostalih manjina uglavnom raste. Kao primorski grad i nekadašnje upravno središte, Zadar je uvijek imao razmjerno složen narodnosni sastav gdje je uz hrvatsko pučanstvo živio određen broj Talijana, Srba i izvjestan broj Nijemaca, Albanaca, Židova, Grka, Čeha i dr. Danas je nacionalni sastav još složeniji. U Zadru je 1991. godine uz 76,7% Hrvata živjelo i 14,4% Srba, 0,5% Slovenaca, po 0,4% Albanaca, Muslimana, Crnogoraca, 0,3% Makedonaca, po 0,1% Mađžara, Talijana, Nijemaca i Slovaka te još 11 drugih nacionalnosti koje su ukupno činile 0,2% pučanstva grada. Čak 2,3% pučanstva izjasnilo se kao "Jugoslaveni", 1,8% se nije opredijelilo, 0,3% su se regionalno izjasnili, a 0,1% su bili nepoznate nacionalnosti. U odnosu na npr. popis 1961. godine porastao je udio Srba, s 13,6% (1910. godine bilo ih je npr. 2,8%),³⁰ neznatno je porastao i udio onih koji su se izjasnili kao "Jugoslaveni" i onih koji se nisu opredijelili, a udio ostalih manjina

³⁰ Procijenio autor prema podacima *Šematizma pravoslavne eparhije dalmatinske i istrijske za godinu 1911*, Zadar 1911. Značajan porast udjela Srba prvenstveno je rezultat činjenice što je Zadar nakon II. svjetskog rata bio jako vojno uporište bivše JNA, što ukazuje na ciljno mijenjanje narodnosnog sastava pučanstva.

uglavnom je opao. Također je opao i razmjerni udio Hrvata, sa 77,8% 1961. godine na 76,7 % 1991. godine.

Ekonomske strukture pučanstva ukazuju također na izrazite promjene do kojih je došlo u proteklih stotinjak godina. Udio poljoprivrednog stanovništva u gradskom bio je u Zadru sve do kraja II. svjetskog rata vrlo nizak. Kasnije poljoprivredna komponenta snažno raste te već 1948. godine Zadar ima čak 12,2% poljoprivrednog stanovništva, znatno više npr. od Šibenika, koji je dotad u tom pogledu prednjačio. Tako je Zadar postao poljoprivrednim aktivnostima najokrenutiji grad na našoj obali. Od tada se, međutim, broj poljoprivrednog stanovništva naglo smanjuje, na 9,6% 1953. godine, 4,0% 1961. godine, 1,9% 1971. godine i tek 0,5% 1981. godine, pa se Zadar u tom pogledu danas ne izdvaja od drugih gradova na obali Jadrana.

Prema sektorima djelatnosti, kroz prvu polovicu 20. stoljeća prevladavalo je stanovništvo kvartarnog sektora aktivno u djelatnostima vezanim za administraciju, upravo, kulturu i prosvjetu. U djelatnostima sekundarnog sektora (industrija i građevinarstvo) te nekim djelatnostima tercijarnog sektora (turizam, promet) bio je aktivan znatno manji dio stanovništva. Taj nesklad ublažen je tek nakon II. svjetskog rata, kada se snažno povećava udio stanovništva aktivnog u industriji, građevinarstvu, trgovini i ugostiteljstvu te prometu, što je dovelo do ujednačenijeg odnosa među sektorima djelatnosti. Tako je 1971. godine od 16.943 aktivna stanovnika (1981. godine 26.117), 2,0% bilo vezano za primarni sektor djelatnosti, 32,2% za sekundarni, 28,6% za tercijalni, 27,2% za kvartarni. Dok je neposredno poslije II. svjetskog rata udio privremeno zaposlenih u inozemstvu bio zanemariv, nakon 1964. godine postupno jača i 1971. godine dosegao je 6,0%, 1981. opao je na 1,9%, a 1991. porasao na 3,2%. Ostali i nepoznati činili su 1971. godine 3,9% aktivnog stanovništva. Osim navedenog aktivnog stanovništva živjele su u Zadru 1971. godine i 3.622 osobe s prihodima (uglavnom umirovljenici, 1981. godine 10.169, a 1991. godine 9.272) te čak 22.522 izdržavane osobe (1981. godine 24.081, a 1991. godine 29.118). Stopa aktivnosti od 39,3% (1981. godine i znatno viša - 43,3%, a 1991. godine opet niska - svega 32,3%) bila je manja nego u drugim gradovima u primorju Hrvatske, što je uglavnom posljedica veoma brojne skupine mladog u ukupnom stanovništvu grada. Stopa zaposlenosti od 31,7% (ukupno 13.675 zaposlenih građana) također je bila dosta niska. Međutim, od II. svjetskog rata do kraja osamdesetih neprekidno se povećava, apsolutno i relativno, broj zaposlenih u gradu. Godine 1981. iznosio je 31.121, od čega je bilo 8.165 dnevnih migranata, određen broj zaposlenih iz drugih naselja s privremenim boravkom u Zadru, te 20.216 zaposlenih iz samog Zadra (stopa zaposlenosti 33,5%). Maksimum broja zaposlenih bilježi se 1989. godine kada je Zadar imao 35.564 zaposlenih.

Sva promatrana naselja uže gradske okolice, odnosno naselja vanjske zone gradske aglomeracije, također doživljavaju snažne izmjene u strukturama stanovništva, iako one nisu u tolikoj mjeri izražene kao na području užeg grada. Premda s nešto višim udjelima starog stanovništva u ukupnom i znatno slabijom imigracijom i ova naselja u odnosu na ostala naselja u općini predstavljaju prostor diferenciran znatno većim stopama aktivnosti i zaposlenosti, znatnijim inovacijama, brzim smanjenjem prosječnog broja članova domaćinstva, izvjesnim

promjenama nacionalnog sastava te većom stopom pismenosti. Posljednji međupopisni period pokazuje da su neka naselja, osobito ona uz obalu zahvaćena intenzivnijim procesom useljavanja (Bibinje, Sukošan) a u drugima je ono nešto slabije izraženo (Kožino, Diklo, Crno, Dračevac Zadarski, Bokanjac), bez obzira na izraženu gradnju, što uglavnom ovisi o litoralnom položaju, dobrim prometnim vezama i ostaloj infrastrukturi oko kojih se ponajviše vrši formiranje novih naselja doseljenika.

4. Zaključak

Razmatranje urbanogeografskog razvoja Zadra po etapama ukazuje na posebit i u prošlosti često geopolitički sputavan i minoriziran razvoj ovoga grada. Ipak, u razdobljima svestrane političke i gospodarske povezanosti sa širom unutrašnjošću, bilježio je značajniji razvoj. Položen na središnjem dijelu jadranskog dijela hrvatskog narodnosnog korpusa, očito je imao presudno značenje u stjecanju prevlasti na velikom dijelu istočnojadranskog primorja i zaobalja. Interesi različitih stranih sila najčešće su se negativno odražavali na njegov prostorni i demografski razvoj.

Demografski razvoj ukazuje na posljedice izdvajanja Zadra od hrvatskog nacionalnog prostora nakon I. svjetskog rata, kada je od monarhističke Jugoslavije prepušten Italiji. Time je omogućena njegova intenzivna italijanizacija, što je, uz značajno iseljavanje Hrvata, bitno poremetilo demografske odnose, ne samo u gradu, i nanijelo mu do danas nenadoknadive štete. To je omogućilo potpuno nove geopolitičke odnose u gradu i široj regiji, koji su za očigledan cilj imali potpunu blokadu, minoriziranje i čak presijecanje hrvatskog nacionalnog prostora na ovom važnom dijelu jadranskog priobalja i zaleđa. Uništavanja u II. svjetskom ratu potvrdila su susljednost ostvarivanja vješto kamufliranih neprijateljskih težnji koje su imale cilj slamanje hrvatskog prostora u ovom dijelu naše zemlje.

Širenje Zadra i njegov razmjerno brz demografski razvoj, prikazani kroz navedene analize, teklo je radijalno u odnosu na staru gradsku jezgru. Procesi doseljavanja različitih kategorija novog pučanstva, kao i apsorpiranje obližnjih prigradskih naselja, nisu tekli bez zapaženijih sociološko-psiholoških refleksija. Grad nije uspio, premda je veličinom postao peti u Hrvatskoj, ni infrastrukturno, ni organizacijski, ni mentalno artikulirati taj priljev pučanstva, što je ostavilo traga na opsežnoj bespravnoj gradnji i "ruralizaciji" grada. To stavlja ovaj grad u idućem razdoblju u vrlo težak položaj, budući da će uz omogućavanje budućeg normalnog razvoja trebati istovremeno liječiti, ispravljati i uklanjati propuste iz razmatranih prethodnih razdoblja. Velikosrpska agresija na Hrvatsku, pa i na Zadar, kao središte od primarnog interesa, ostavila je nedvojbeno znatne tragove na prostorni i demografski razvoj, što će svakako biti zanimljiva tema budućih istraživanja.

Damir Magaš: URBAN TRANSFORMATION OF ZADAR
Stages of Development and Demographic Changes after World War II up to 1991

S u m m a r y

On the Croatian coast of the Adriatic the city of Zadar, after the time of the Italian rule between the two wars was back to its mother country, has seen a spontaneous and mainly inadequately organized regional development. A survey of the stages of development and demographic changes after World War II up to 1991 is the first part of a comprehensive study of the urban development of this city started by the author. After the Italian border around Zadar had been abolished, on the geographically important and vital part of Croatian State functioning as a connecting link between the southern part of Croatia and its other parts, the city has experienced first a slow and then a rash urban and demographic development, which has been alleviated only in the recent decade, although it has remained outstanding among larger cities in Croatia. An analysis of some demographic indicators in some parts of the city and the suburbs shows marked differences, numerous problems and consequences. Their origins are mostly in uneven and badly planned urban and demographic development of some parts of the urban organism, and of the low-quality realization of the documents of the urban planning.